

Stebėti ir užkardyti. Fotografija Rusijos imperijos teisėsaugoje: lietuviškieji kontekstai

Jolita Mulevičiūtė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius
jolita.m11@gmail.com

——— Straipsnyje tiriamas teisėsauginės fotografijos tapsmas Rusijos valdytose istorinėse Lietuvos žemėse. Siekiama atsakyti į klausimus, kaip XIX a. keitėsi asmens tapatybės samprata, kokioms Lietuvos gyventojų grupėms caro administracija fotografinės identifikacijos metodą pradėjo taikyti pirmiausia, kas lėmė būtent šių grupių išskyrimą, kaip vizualinė visuomenės priežiūra buvo vykdoma ir kuo Šiaurės vakarų teritorijoje praktikuoti būdai skyrėsi nuo vaizdinės kontrolės kituose Romanovų imperijos regionuose. Kartu aptariamas fotografijos, kaip moralės ir politikos požiūriu pavojingos medijos, statusas bei mėginimas XX a. pradžioje liberalizuoti teisinį jos reglamentavimą.

Reikšminiai žodžiai: fotografija, teisėsauga, asmens tapatybė, identifikacija, Šiaurės vakarų kraštas, Rusijos imperijos politika.

„Fotografija neturi tapatybės. <...> Jos istorijoje nėra jokio vien-tisumo.“¹ Šie 9-ajame XX a. dešimtmetyje paskelbti britų menotyrininko Johno Taggo teiginiai rodė fotografijos tyrimuose įvykusį posūkį, kai huma-nitarų dėmesio centras nuo fotografinio atvaizdo pasislinko prie vaizdinės medijos funkcijų. Užuot klausus, kaip sukonstruotas fotovaizdas ir ką jis reiškia, imta domėtis, kas ir kodėl gamina nuotraukas, kas jas naudoja, koks jų poveikis. Trumpai tariant, XX a. pabaigoje tyrėjai analitines savo pastan-gas sutelkė į fotografinių kūrinių kontekstą. Profesinių interesų slinktis siejosi su išivyravusiu įsitikinimu, kad tik dalyvaudama konkrečiuose vi-suomenės procesuose ši vaizdinė medija įgyja istoriškai apibrėžtą, vadinasi, kintamą, tapatumą.

Postmodernizmui būdingas antiesencialistinis požiūris, pabrėžian-tis fotografijos paskirties reikšmę, suformavo naują mokslinį akiratį, kuria-me itin svarbi vieta teko vaizdo ir valdžios santykių problemoms. Pasitelkus neomarksistinę prieigą ir Michelio Foucault teiginius, visų pirma – kultinį jo veikalą *Disciplinuoti ir bausti*², imta nagrinėti fotografinio atvaizdo, ži-nių, kontrolės ir galios ryšius. Viena populiariausių temų tapo fotografijos vaidmuo XIX a. penitenciarinėje sistemoje. Ji leido conceptualiai išplėto-ti socialinės prievartos analizę, kartu mechaninės vaizdinės medijos raidą susieti su valdžios institucijų istorija³. Kaip ir M. Foucault, daugelis minė-tais klausimais rašiusių autorių laikėsi nuomonės, kad galios raiška bei jai tarnaujančios vizualinės priemonės, greta represinio efekto, pasižymi pro-duktyviu, kūrybišku poveikiu. Tyrėjų įsitikinimu, teisės sritis, aprėpianti įstatymų leidybą, policijos, teismų ir kalėjimų darbą, remiasi ne tik draudi-mais ir bausmėmis – prievarta diegdama tam tikras vertybines nuostatas, teisėsauga nepaliamajam pertvarko visuomenę, siekdama efektyvinti jos funkcionavimą, o fotografija, kaip regos duomenų laikmena bei informacijos

1 John Tagg, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*, New York: Palgrave Macmillan, 1988 (transferred to digital print 2007), p. 118, 119.

2 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Paris: Éditions Gallimard, 1975; vertimas į liet. k.: Michel Foucault, *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*, iš prancūzų k. vertė Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

3 Be J. Taggo tyrimų, šiuo požiūriu minėtinos publikacijos: Allan Sekula, „The Body and the Archive“, in: *October*, 1986, t. 39, p. 3–64; Suren Lalvani, *Photography, Vision, and the Production of Modern Bodies*, Albany: State University of New York Press, 1996; Peter Hamilton, Roger Hargreaves, *The Beautiful and the Damned: The Creation of Identity in Nineteenth Century Photography*, London: Lund Humphries in association with The National Portrait Gallery, 2001; Jonathan M. Finn, *Capturing the Criminal Image: From Mug Shot to Surveillance Society*, Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 2009.

sklaidos instrumentas, kaip tik ir dalyvauja trokštama linkme keičiant kolektyvinį socialinį organizmą. Todėl kriminalinių nuotraukų nagrinėjimas įgyja fundamentalų turinį: diskutuojant apie fotografijos taikymą įvairioms teisinėms praktikoms, drauge kalbama apie pamatinius bet kokios visuomeninio bendrabūvio formos tiesos, teisingumo ir gėrio vaizdinius.

Skaitytojui pateikiamas straipsnis remiasi trumpai aptartos mokslinės pakraipos išvalgomis. Tai – Lietuvoje pirmas teisėsaugos poreikiams skirtos fotografijos tyrimas, apimantis istorines Lietuvos žemes – vadinamąjį Šiaurės vakarų kraštą: Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernijas. Vadovaujantis vaizdo antropologijos, diskurso analizės ir socialinės istorijos principais mėginama nustatyti, kaip XIX a. keitėsi asmens tapatybės samprata, kokioms Lietuvos gyventojų grupėms Romanovų administracija vaizdinės identifikacijos metodą pradėjo taikyti pirmiausia, kas lėmė būtent šių grupių išskyrimą, kaip vizualinė visuomenės priežiūra buvo vykdoma ir kuo Šiaurės vakarų teritorijoje praktikuoti būdai skyrėsi nuo vaizdinės kontrolės kituose imperinės valstybės regionuose. Formuluojuotais išvardytus klausimus, turimas omeny dvejopas tikslas: viena vertus, stengiamasi apibūdinti juridiniame diskurse vyravusią fotografijos sampratą; kita vertus, siekiama apibrėžti teisinę nagrinėjamos medijos funkciją, drauge – atskleisti su ja susijusius XIX a. antros pusės – XX a. pradžios Rusijos imperijos valdymo strategijų bruožus.

Įtartini, kenksmingi, pavojingi: identifikavimo sistemos link

Lietuvos istoriografijoje minima nuotrauka, kurioje įamžintas jaunas vyras: natūrali stovėseną, sukryžiuotos rankos, tiesiai į objektyvą atsuktas veidas, susimąstęs, nieko neregintis žvilgsnis [1 il.]⁴. Panaši orios rimties išraiška kartojasi daugelyje XIX a. studijinių portretų. Figūrą įrėmina įprasti atelję atributai – dailiai ištekinta butaforinė baliustrada ir iškilmingomis klostėmis krintanti storo šilko portjera. Šie stereotipiniai komercinių fotostudijų komponavimo triukai tarytum privalėtų byloti apie socialinę asmens vertę. Tačiau studijos rekvizitu ir žmogaus povyza kuriamą įspūdį sujaukia katorganinko drabužiai. Šiurkštaus audinio apsiaustas ir prasti, gremėzdiški batai išduoda, kad portretuojamasis anaipol nepriklauso

4 Margarita Matulytė, *Vilniaus fotografija 1858–1915*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001, p. 359, 466, kat. Nr. 20.1; Margarita Matulytė, Agnė Narušytė, *Camera obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016, p. 109–110, il. 28.

1.
Neatpažintas kalinys, Šachno Privalskio ir
Hermanno Rathke's fotostudijos nuotrauka,
apie 1864, 10,0 × 6,1; 8,9 × 5,4, Lietuvos
valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA)

An unidentified prisoner, photo by Shakhno
Privalski and Hermann Rathke, ca 1864

respektabiliai visuomenei. Net ir ties krūtine sunertos rankos, paprastai būdingos savarankiškumą pabrėžiančio individo laikysenai, šiuokart veikiausiai tėra praktiškas gestas, padedantis susiausti palaikį rūbą. Keblų modelio statusą liudija ne tik apranga, bet ir kitoje fotokortelės pusėje įrašas, įspėjantis, kad čia vaizduojamas „Sibire sučiuptas nusikaltėlis, iš pradžių pasivadinęs [savo] kilmės nepamenančiu Ivanu, vėliau – Henriku Jočiu, o apklausiamas Vilniaus tardymo komisijoje – Valerijonu Ekliu“⁵. Taigi, pritaikius reprezentacinę pozą, prabangą imituojantį ateljė rekvizitą ir vaizdą sutaurinantį retušą, už įstatymo ribų atsidūrusio asmens portrete paradoksaliai sutapdinamos pagerbiamoji ir represinė funkcijos⁶. Neabejotina, kad kalinio atvaizdas, pagamintas apie 1864 m. Šachno Privalskio ir Friedricho

⁵ Žr.: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 439, ap. 1, b. 147, l. 98v.

⁶ Į vaizdų rinką įsiveržusi fotografija radikaliai pakeitė portreto sampratą. Iki tol skirtas daugiausia individui pagerbti, šis žanras pasirodė tinkamas kaip kontrolės, disciplinavimo ir bausmės įrankis. Nuo XIX a. vidurio greta respektabilių asmenų galerijos imta kaupti ikonografinius ligonių, nusidėjėlių, piktadarių archyvus. Pasak A. Sekulos, atsiradus fotografijai ir panoptinį principą įdiegus į kasdienį gyvenimą, bet kuris portretinis atvaizdas netiesiogiai įgijo tam tikrą vietą hierarchinėje socialinių ir moralinių verčių skalėje: pažvelgęs aukštyn, čia galėjai regėti visuomenės „geresniusius“, o žvilgsnį nukreipęs žemyn – socialines „apačias“. Žr.: Allan Sekula, *op. cit.*, p. 10.

Hermann Rathke's įmonėje Vilniuje, yra viena pirmųjų Lietuvoje padarytų teisės sauginių nuotraukų. Apytikslė jo sukūrimo data nedaug tesiskiria nuo laiko, kai ši fotografijos rūšis pradėjo plėtotis kitose Europos valstybėse.

Fotografinis asmens identifikavimo metodas pirmiausia buvo pritaikytas įkalinimo įstaigose: XIX a. 5-ajame dešimtmetyje jis buvo eksperimentiškai išbandytas Belgijos ir Prancūzijos, o 6-ajame – Didžiosios Britanijos ir Šveicarijos kalėjimuose⁷. 1860 m. Krokuvoje atpažinimo sumetimais užfiksuoti nežinomo asmens palaikai tapo vienu pirmųjų kriminalinės fotografijos faktų buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje⁸.

Iš pradžių naujoji medija kriminalistikoje plito vangiai. Iki 9-ojo dešimtmečio ši technika buvo brangi, todėl masiniam vaizdų produkavimui netiko. Kaip išskirtinis fotografijos istorijos pavyzdys pagarsėjo Šveicarijos atvejis, kai 1854 m. Lozanoje nusikaltėlio paieškai nutarta panaudoti dagerotipinius portretus, kuriems pagaminti buvo išėkvota daug lėšų ir laiko⁹. Kita vertus, beveik iki pat šimtmečio pabaigos nesugebėta sukurti specialios, unifikotos vaizdo duomenų apdorojimo ir archyvavimo sistemos, todėl teisės saugos institucijose kliautasi komercinių portretistų paslaugomis ir jų siūlomomis vizualumo formulėmis. Nesusietas su platesne žinių sistema, tokių dokumentų informatyvumas buvo ribotas. Todėl operatyvinėje praktikoje pirmenybė teikta tiesioginei įtariamų asmenų apžiūrai, o nusikaltėlių nuotraukomis remtasi tik kartkartėmis.

Šiaurės vakarų krašto pareigūnai taip pat susidūrė su panašiomis problemomis. Išmėginti valstybei per brangią mediją juos paskatino 1863–1864 m. sukilimo aplinkybės. Šis žingsnis patvirtina, kokį didžiulį pavojų Rusijos valdžia įžvelgė ginkluotame patriotiniame pasipriešinime. Baimindamasis sankcijų prieš savo turtą ir šeimą, ne vienas sukilimo dalyvis mėgino nusišėpti tikrąjį vardą, tačiau pasitelkus fotografiją buvo demaskuotas. Mat daugelis kovotojų net ir mūšio lauke nesiskyrė su jiems svarbių asmenų portretais. Būtent šie paveikslėliai, turėję įveiklinti jų savininkų atmintį ir suvienyti artimųjų ir bendraminčių bendruomenę, tapo vertingu

7 Jens Jäger, „Photography: a means of surveillance? Judicial photography, 1850 to 1900“, in: *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, 2001, t. 5, Nr. 1, p. 1; Jonathan M. Finn, *op. cit.*, p. 6.

8 Jerzy Koziński, *Fotografia krakowska w latach 1840–1914: zarys historii*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978, p. 30.

9 А. А. Громов, *О судебной фотографии по лекциям профессора Лозанского университета Р. Рейса*, С.-Петербург: Типография М. Меркушева, 1912, p. 7.

žinių šaltinių caro baudėjams – jų uoliai ieškota areštuojamųjų ir žuvusiųjų drabužiuose¹⁰. Kai kurie sukilėliai buvo sukaupti ištisuos vaizdinių relikvijų rinkinius. Antai Trakų apskrities komisaras kunigas Mykolas Byševskis¹¹, slapta perėjęs Prūsijos sieną, laimingai išvengė bausmės, tačiau per krata šeimnininko apleistuose namuose aptiktas fotoalbumas ir pluoštas paskirų *carte de visite* formato nuotraukų su dedikaciniais įrašais leido išaiškinti daug į nelaisvę paimtų dvasininko bendražygių¹².

Taigi 1863–1864 m. sukilimo dalyvių, panašiai kaip po kelerių metų barikadų fone skubėjusius įsiamžinti Paryžiaus komunarų, išdavė sentimentalus nuotraukų pomėgis. Tie, kurių identifikuoti nepavykdavo, būdavo priverstinai fotografuojami. Pavyzdžiui, sučiupto ir Mogiliavo ateljė nufotografuoto sukilėlio, pasivadinusio iš Krokuvos kilusiu Pranciškumi Čemenga, atvaizdas buvo parodytas tuo metu Vilniuje tardytiems 86 suimtiesiems, tačiau fotografijoje įamžinto jaunuolio niekas neatpažino¹³.

Vis dėlto prisidengti išgalvota tapatybe nebuvo paprasta. Kaip ir daugeliui deklaravusių svetimą vardą, užsimaskuoti nepavyko Janu Zaruba prisistačiusiam dailininkui Mykolui Elvyriui Andrioliui. Dar 1863 m. pabėgęs iš Kauno tvirtovės, jis slapta išvyko iš Rusijos imperijos ir apsigyveno Paryžiuje. 1866 m. vykdydamas Lenkų emigracijos komiteto misiją, su buvusiu Trakų apskrities karinio viršininko Kleto Korevos adjutantu

10 Apie tai, kad fotografijos būdavo ištraukiamos ne tik iš suimtų, bet ir iš nukautų sukilėlių kišenių, liudija pastabos kitoje Grafo M. Muravjovo muziejaus fonde saugomų kortelių pusėje. Pavyzdžiui, žr.: LVIA, f. 439, ap. 1, b. 148, l. 67v.

11 Mykolas Byševskis (Michał Byszewski, 1823 – apie 1880), 1859 m. įšventintas į kunigus. Trumpai ėjo Vilniaus Šv. Jono bažnyčios vikaro pareigas. Už patriotinių idėjų skleidimą ir manifestacijų organizavimą 1862 m. pradžioje ištremtas į Viatkos guberniją, tačiau po kelių mėnesių amnestuotas. Grįžęs į Lietuvą, gavo leidimą dirbti Dusmenyse. 1863 m. aktyviai dalyvavo sukilime. Sukilėliams pralaimint, perėjo Prūsijos sieną ir emigravo į Prancūziją. Manoma, kad vėliau apsigyveno Galicijoje. Apie M. Byševskio veiklą plačiau žr.: Ieva Šenavičienė, „Lietuvos katalikų dvasininkija patriotiniame sąjūdyje (1861–1862)“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2008, t. 31, p. 248–254.

12 Žr.: Trakų m. ir apskrities karinio viršininko 1863 06 10 raportas Vilniaus politinių bylų tardymo komisijai su kunigu Stepono Gailevičiaus ir Mykolo Byševskio daiktų aprašu, in: LVIA, f. 438, ap. 1, b. 290, l. 2v. Daugelį minėtų fotografijų M. Byševskiui padovanojo likimo draugai kaip Viatkos tremties atminimo ir idėjinės bendrystės ženklus. Šios fotokortelės su dovanotojų portretais ir autentiškais parašais, patekusios į Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos Politinio skyriaus ir Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pareigūnų rankas, tapo nenuginėjimais sukilėlių tapatybės įrodymais.

13 Žr.: Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos Politinio skyriaus viršininko 1865 10 07 raštas Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pirmininkui generolui majorui Nikolajui Cylovui, in: LVIA, f. 438, ap. 1, b. 1139, l. 96; Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos raštvedžio kapitono Zenino 1865 10 13 raportas Nikolajui Cylovui, in: *ibid.*, l. 97.

2.
Tomas Gregutovičius, nežinomo
fotografo nuotrauka, 1866, 10,8 × 6,0;
9,4 × 5,7, LVIA

Tomasz Gregutowicz, unknown
photographer, 1866

Tomu Gregutovičiumi per Šveicariją, Vokietiją, Austriją ir Graikiją pasiekė Konstantinopolį, o iš ten per Juodąją jūrą ir Krymą mėgino patekti į Podolę, tačiau Besarabijoje buvo vedlio išduotas ir uždarytas į Chotyno kalėjimą. Veikiausiai būtent Chotyne pasirūpinta pagaminti nelegalių keliautojų nuotraukas [2, 3 il.]. Jas nusiuntus į Vilnių, abu konspiratoriai buvo identifikuoti. Vėliau T. Gregutovičiui pavyko pabėgti, o jo bendražygiui teko stoti prieš Vilniaus politinių bylų tardymo komisiją¹⁴.

Archyvinė ikonografinė medžiaga liudija, kad tiriant sukilėlių bylas naujoji medija suvaidino svarbų vaidmenį. Sukilimo laikotarpiu fotografija naudota kaip greitas, mobilus ir praktiškas asmens tapatybės nustatymo būdas, leidžiantis keistis svarbia informacija įvairių vietovių pareigūnams. Tačiau tokia veržli jos raida neilgai truko. Padėčiai rimstant, drauge senkant krašto gyvenimo pertvarkai skirtoms valstybinėms lėšoms, fotografijos taikymo mastai sumenko. Policijos įstaigų darbe sugrįžta prie tradicinio

¹⁴ 1868 m. M. E. Andrioliui buvo atimtos visos teisės ir priteista 15 metų katorgos darbu Viatkos gubernijoje, tačiau 1871 m., pritaikius amnestiją, leista sugrįžti į buvusią Abiejų Tautų Respublikos teritoriją ir apsigyventi Varšuvoje.

įtariamojo išorės aprašymo, kuris, nors perdėm abstraktus ir apytikslis, ne-reikalavo nei finansinių išlaidų, nei specialaus profesinio pasirengimo.

Pokyčiai Šiaurės vakarų krašto policijos praktikoje išryškėjo tik XIX–XX a. sandūroje, t. y. tuo metu, kai kriminalistikos situacija dinamiškai keitėsi visoje Europoje. Dar 8-ajame dešimtmetyje daugelyje šalių pradėta sudarinėti kriminalinių nusikaltėlių registrus, kartu – nuosekliai kaup-ti recidyvistų nuotraukas. 1879–1883 m. Alphonse’ui Bertillonui, tuomet niekam nežinomam smulkiam Paryžiaus policijos prefektūros tarnautojui, sukūrus ir išbandžius antropometrinę identifikacijos sistemą, nusikaltėlių paieškos srityje įvyko lūžis. Netrukus naujoji sistema buvo įteisinta Prancūzijos policijos įstaigose, o XIX a. paskutiniame dešimtmetyje ji įsitvirtino Didžiosios Britanijos, Šveicarijos, Vokietijos, JAV bei daugelio kitų valstybių teisėsaugoje.

A. Bertillono išrasto metodo esmę sudarė, paties autoriaus žodžiais tariant, *portrait parlé* – „iškalbingas portretas“, t. y. standartizuotos formos žmogaus požymių aprašas su sulaikytojo nuotrauka *en face* ir profiliu. Tokia nusikaltėlio dosjė galėjo apimti 100 ir daugiau sutartiniais terminais žymimų įrašų, apibūdinančių smulkiausių kūno dalių matmenis bei formas, taip pat įgimtas ar įgytas žymes, odos, akių ir plaukų spalvą. Fotografija, kuri privalėjo perteikti 7 kartus sumažintą neutralia veido išraiška iki pečių tolygiai apšviesto asmens atvaizdą be retušo, traktuota kaip papildomas, baigiamasis antropometrinių registro elementas (veikiai ši mišri tapatybės rekonstrukcija buvo išplėsta, pritaikius 1892 m. Franciso Galtono pasiūlytą daktiloskopinę analizę).

Prancūzų kriminalinės paieškos reformuotojo požiūrį smelkė epochai būdingas pozityvistinio empirizmo patosas:

Kažkas kadaise pasakė, kad neįmanoma rasti dviejų visiškai vienodų augalo lapų; Gamta niekada savęs nekartoja. Pasirinkite bet kurią žmogaus kūno dalį, išanalizuokite ir kruopščiai ją palyginkite su daugelio individų; kuo detaliau nagrinėsite, tuo daugiau aptiksite nepanašumų – tiek išorinių, tiek vidinių kūno sandaros, rau-menų, kraujagyslių atmainų; psichologinių eisenos, veido išraiškos, organų veiklos ir sekrecijos bei kt. variacijų.¹⁵

¹⁵ Cit. iš: Alphonse Bertillon, „Selections from *Theoretical Study of Signalment*“, in: *Picture Industry: A Provisional History of the Technical Image, 1844–2018*, ed. by Walead Beshty, SAS LUMA Arles, 2018, p. 179, 181.

A. Bertillono įsitikinimu, kiekvieno žmogaus organizmas yra unikalus, todėl nuodugnus kūno „žemėlapis“ tyrimas neabejotinai padės nustatyti bet kurio įtariamojo tapatybę, tačiau su sąlyga, jeigu bus pasirinkti teisingi klasifikavimo principai. Antropometrinės identifikacijos biuro steigėjas iš įvairiausių parametų išskyrė penkis individams rūšiuoti svarbiausius požymius: galvos ilgį ir plotį, kairės kojos ir didžiojo piršto ilgį bei atstumą nuo alkūnės iki vidurinio rankos piršto galo. Anot naujosios sistemos autoriaus, remiantis šiais pagrindiniais, t. y. tiksliausiai ir lengviausiai nustatomais, matmenimis galima susisteminti visą žmonėms būdingų fizinių duomenų įvairovę ir greitai atlikti reikiamų asmenų paiešką.

Tai buvo ištis naujoviškas sumanymas, turint omeny, kad iki tol įstatymo pažeidėjai grupuoti pagal įvykdyto nusikaltimo rūšį arba asmenvardžius. Atsisakęs ankstesnės, susietos su kintamu žmogaus subjektyvumu, todėl nepatikimos priegios, A. Bertillonas pasirinko fiziniams mokslams artimą objektyvistinį požiūrį. Jo sukurtas anatomijos žiniomis ir statistinėmis, matematinėmis operacijomis grįstas metodas žaibiškai paplito ir, nepaisant smarkios kritikos (mat anaip tol nepasižymėjo deklaruojamu tikslumu, be to, netiko vaikams, paaugliams ir moterims), išliko populiarus iki pat Pirmojo pasaulinio karo.

Galima sakyti, prancūzų kriminalinės paieškos novatorius išrado „individualų nusikaltėlio kūną kaip aiškiai apibrėžtą bei identifikuojamą tekstą“¹⁶. Kaip ir kitur, Rusijos imperijoje jo išradimą pradėta plačiau taikyti paskutiniame XIX a. dešimtmetyje. Pirmieji antropometrijos skyriai buvo įsteigti Sankt Peterburge, Revelyje (dabar Talinas), Naugarde, Viatkoje, Vologdoje, Kazanėje, Jaroslavlyje, Odesoje, Samarkande, Chabarovske bei Vladivostoke, o 1912 m. visoje šalyje jau veikė 102 šios rūšies punktai, kuriuose kasmet būdavo išmatuojama, nufotografuojama ir smulkiai aprašoma dešimtys tūkstančių imperijos gyventojų¹⁷.

Istorines Lietuvos žemes A. Bertillono metodas pasiekė su pirmąja antropometrijos skyrių steigimo banga, t. y. 1890–1897 m., kai atitinkami padaliniai buvo atidaryti Gardine ir Vitebske¹⁸. Po 1900 m. analogiška struktūra pradėjo funkcionuoti svarbiausiame regiono centre – Vilniuje. XX a. pradžioje

¹⁶ Suren Lalvani, *op. cit.*, p. 109.

¹⁷ Marina Mogilner, *Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013, p. 329, 330.

¹⁸ *Ibid.*, p. 329.

3.
Mykolas Elvyras Andriolis, nežinomo
fotografo nuotrauka, 1866, 10,7 × 6,0;
9,5 × 5,7, LVIA

Michał Elwiro Andriolli, unknown
photographer, 1866

Vilniaus policija greta įprastų priemonių jau naudojosi tiek antropometriniu aprašu, tiek standartizuotos formos nuotraukomis. Dalis įtariamųjų buvo matuojami, fotografuojami ir įtraukiami į nusikaltėlių sąrašus, nuodugniai surenkant jų biografijų duomenis. Nusikaltėliams fiksuoti Kriminaliniame skyriuje buvo įdarbintas profesionalus fotografas. Šias pareigas ėjęs tūlas Rudniakovas, jo paties teigimu, turėjo begales darbo¹⁹. Antai 1904–1907 m. iš 2840 sulaikytųjų pagal „bertionažo“ principus buvo užfiksuota 1516 asmenų²⁰. 1912 m. taip „įamžinti“ 477 nusižengėliai, iš jų – 416 vyrų ir 61 moteris²¹. Sprendžiant iš produkcijos formatų (6 × 9; 9 × 12; 13 × 18 cm), Rudniakovas veikiausiai gamino ne tik portretus, bet ir įkalčių bei nusikaltimo vietų nuotraukas, be to, kartu su tiesioginėmis pareigomis vykdė Vilniaus gubernijos Žandarų valdybos, Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio linijos Žandarų valdybos Vilniaus skyriaus ir Vilniaus apygardos teismo užsakymus.

¹⁹ Vilniaus miesto policijos Kriminalinio skyriaus fotografo Rudniakovo 1904 12 07 raportas skyriaus viršininkui, in: LVIA, f. 420, ap. 2, b. 3107, l. 25.

²⁰ Vilniaus kriminalinio skyriaus statistiniai duomenys už laikotarpį nuo 1904 01 01 iki 1908 01 01, in: *ibid.*, b. 3127, l. 4v.

²¹ Žr. bylą: Apie Vilniaus miesto policijos pareigūnų veiklą, 1912, in: *ibid.*, b. 142.

Reikia pabrėžti, kad Vilniuje, panašiai kaip kitur, antropometrija naudota tik tiems, kurie buvo pripažįstami ypač pavojingais visuomenei. Be politinių nusikaltėlių, pagrindines aprašomųjų ir fotografuojamųjų grupes sudarė užkietėję smurtautojai ir vagys, taip pat valdžiai nuolatinį galvos skausmą kėlę valkatos. Daugelyje šalių valkatavimas buvo kriminalizuojamas ir įstatymiškai persekiojamas. Pavyzdžiui, XIX a. 6-ajame dešimtmetyje Šveicarijoje kaip itin kenksmingi jaunos valstybės gyvenimo tvarkai fotografuoti būtent valkatos²². Rusijoje klajojančių benamių skaičius buvo milžiniškas, o jų maršrutai driekėsi nuo Ochotsko jūros krantų iki Hamburgo ir Berlyno²³. Plintanti industrializacija ir vis labiau išgalintys tradicinėms bendruomenėms pragaištingi atviros rinkos santykiai sparčiai gausino ekonominius bei kultūrinius autsaiđerius. Tokie nuskurdę, marginalizuoti asmenys neturėjo jokių tapatybės dokumentų. Jie nuolat keitė gyvenamąją vietą, elgetavo arba vertėsi atsitiktiniais uždarbiais, nemokėjo mokesčių, nevykdė imperijos valdiniamis būtinų prievolių ir nuolat pažeidinėdavo teisine normas, įsiveldami į neleistinus sandėrius, vagiliaudami ar griebdamiesi fizinės prievartos. Su grėsmingai augančiais valkatavimo mastais caro pareigūnai mėgino susidoroti benamius gaudydami, ženklindami įdagais ir pagal 1823 02 23 Aleksandro I patvirtintus Valkatų nuostatus tremdami į Sibirą²⁴.

Tačiau valdžios pastangos buvo tolygios Sizio darbai, nes kasmet tūkstančiai bėglių sugrįždavo į europines imperijos gubernijas. Sučiupti pakartotinai, daugelis nelegalų mėgindavo nuslėpti neparankią praeitį. Dažnas pasivadindavo savo kilmės nepamenančiu Ivanu ir su šiuo fiktyviu vardu būdavo vėl siunčiamas atgal už Uralo. Todėl žinia apie antropometrinę identifikavimo sistemą įžiebė viltį, kad modernus išradimas padės nustatyti klajoklių tapatybę ir suvaldyti socialiniu požiūriu destruktivią gyventojų migraciją²⁵.

Deja, kaip naujasis metodas veikė praktiškai, specialių tyrimų neatlikta. Vis dėlto panašu, kad nei Rusijoje, nei jos valdomame Šiaurės

22 Jens Jäger, *op. cit.*, p. 4–5.

23 Plg. Lietuvos valkatų kelionių geografią XIX a. pirmoje pusėje: Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius: Žara, 2000, p. 85–86.

24 Andrew A. Gentes, „Vagabondage and Siberia: Disciplinary Modernism in Tsarist Russia“, in: *Cast Out: Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective*, ed. by A. L. Beier and Paul Ocoock, Ohio University Press, 2008, p. 190.

25 [Вгуст] Левенстим, „Доктор Ганс Гросс и его проект улучшения следственной части“, in: *Журнал Юридического общества при Императорском С.-Петербургском Университете*, 1896, kn. 3, p. 58–59.

4.
Čavusų (Mogiljavo gub.) miestietė Feiga Riva
Kacman, Vilniaus kriminalinio skyriaus nuotrauka,
1909, 6,0 × 9,0, LVIA

Feiga Riva Katsman, townswoman of Chavusy
(Mogilev province), photo of the Vil'na criminal
department, 1909

vakarų krašte A. Bertillono *portrait parlé* kovojant su bastūnais netapo panacėja. Valkatavimo reiškinio būta perdėm chaotiško, amorfiško ir sunkiai aprėpiamo. Antra vertus, mėginimas valkatą identifikuoti kartais pasirodydavo esąs bergždzias: asmuo, nomadiškus įpročius perėmęs iš tėvų ir visą sąmoningą gyvenimą tarsi upės tėkmėje praleidęs kelyje, neretai išties neįstengė prisiminti nei savo pavardės ir šaknų, nei įvardyti klajonių tikslo. Kitaip tariant, toks žmogus neturėjo individualios biografijos, su kuria būtų galima susieti fizinius jo duomenis.

Regis, imperinei valdžiai kur kas geriau sekėsi kovoti su profesionaliais kriminaliniais nusikaltėliais, kurių veikla buvo aiškiau motyvuota ir labiau integruota į konkrečią socialinę aplinką. Šioje grupėje vyravo asmenys, įvykdę nusikaltimus prieš privačią nuosavybę. Amžių sandūros Vilniuje darbavosi gausybė vietinių kišenvagių ir svetimais vardais prisidengusių gastroliuojančių aferistų. Jų ypač knibždėjo pro miestą pravažiuojančiuose traukiniuose, geležinkelio stotyje bei jos priegose, todėl čia nuolat budėjo

keletas slaptų Kriminalinio skyriaus agentų ir už susisiekimą saugumą atsakingų žandarų. Sulaikyti ilgapirščiai būdavo fotografuojami, o šias nuotraukas rinkęs Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio linijos Žandarų valdybos Vilniaus skyriaus viršininkas sudarinėjo traukinių vagių portretų albumą²⁶.

Taigi dokumentai liudija, kad XX a. pradžioje vaizdiniai šaltiniai jau buvo tapę kasdieniu Vilniaus kriminalinės ir politinės policijos darbo įrankiu. Anketinių apklausų grafoje apie naudojamus modernius tyrimo metodus šių struktūrų vadovai paprastai nurodydavo vienintelę fotografiją kaip naujovišką ir pažangią paieškos priemonę. Būtent fotografija, kaip asmens tapatybės įrodymas, padėjo išaiškinti žinomą geležinkelio linijų vagį, Šalčininkų valsčiaus valstietį Kazimierą Moroza²⁷. Pagal fotografijas identifiukuota Vilniuje vogusi Čavusų (Mogiliavo gubernija) miestietė Feiga Riva Kacman – jos atvaizdas buvo atpažintas Smolenske [4 il.]²⁸. Į Sankt Peterburgą nusiuntus trijų Vilniaus Duonos turguje sulaikytų ginkluotų vyrų nuotraukas, dviejų iš jų – Peterburgo fabriko darbininkų Nikiforo Antonovo ir Karlo Nerenco – tapatybes pavyko nesunkiai nustatyti²⁹. Kita vertus, dėl pagalbos ieškant įvairių nusikaltėlių į Šiaurės vakarų krašto pareigūnus nuolat kreipdavosi Sankt Peterburgo, Maskvos, Charkovo bei kitų miestų policininkai. Akivaizdu, kad tuo metu Rusijos valstybė jau disponavo gausybe tarpusavyje susietų kriminalinių vaizdinių archyvų. Be sparčiai besiklostančios carinės teisės saugos vidaus sistemos, pradėjo ryškėti ir tarptautinių ryšių tinklas. Antai Vilniaus policijos valdyba gaudavo Vokietijos policijos užklausų, mat šioje ekonomiškai labiau išsivysčiusioje kaimyninėje šalyje darbavosi nemažai greito pelno ieškotojų iš vakarinio Romanovų imperijos pasienio.

Visa tai rodo antroje šimtmečio pusėje kovos su nusikalstamumu metodologijoje įvykus svarbių poslinkių. Pirmiausia, kaip visoje imperijoje bei daugelyje kitų valstybių, lietuviškose gubernijose matyti prioritetų kaita, kai tyrėjų dėmesio epicentre vietoj nusikaltimo atsidūrė tai, ko, pasak M. Foucault, negalima kodifikuoti – konkretus, individualus nusikaltėlis³⁰. Be

26 Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio linijos Žandarų valdybos Vilniaus skyriaus viršininko 1906 07 14 raštas Vilniaus m. policijos Kriminalinio skyriaus viršininkui, in: LVIA, f. 420, ap. 2, b. 3120, l. 1.

27 Agento Dutkos 1909 11 03 raportas Vilniaus m. policijos Kriminalinio skyriaus viršininkui kopija, in: *ibid.*, b. 129, l. 86.

28 Smolensko m. policijos Kriminalinio skyriaus inspektoriaus raportas Vilniaus m. policijos Kriminalinio skyriaus viršininkui, in: *ibid.*, l. 94, 101.

29 Sankt Peterburgo m. kriminalinės policijos viršininko 1909 11 21 slaptas raštas Vilniaus m. policijos Kriminalinio skyriaus viršininkui, in: *ibid.*, l. 213.

30 Michel Foucault, *op. cit.*, p. 26.

to, priešingai ankstesnei epochai, kai įstatymų pažeidėjai laikyti tam tikroje vietovėje veikiančiais lokaliais individais, imperinio laikotarpio pabaigoje juos imta traktuoti kaip mobilius asmenis, nepaisančius nei etninių teritorijų ribų, nei valstybių sienų ir galinčius nepaliaujamai keisti savo tapatybę.

Fotografija migruojančių individų visuomenėje

Rusijos imperijoje, kurios viešąjį gyvenimą smelkė individo tarnystės valstybei etosas, tapatybės slėpimas buvo smerkiamas. Tapatumo principas laikytas absoliučiu, tad galiojo net kultūrinių tradicijų ir pramogų srityje. Pavyzdžiui, jei asmuo pageidaudavo viešojoje erdvėje pasirodyti vilkintis jo lyčiai ir socialiniam statusui neprideramus drabužius, kaip kad buvo įprasta karnavalių žiemos švenčių laikotarpiu, jis privalėjo išsirūpinti specialų leidimą³¹. Caro politikos vykdytojais su nepasitikėjimu žvelgė net į pačias nekalčiausias asmens persikūnijimo formas. Antai prie Vilniaus švietimo apygardos valdybos veikusi komisija fizinei, dorinei ir protinei mokinių raidai skatinti 1908 m. išreiškė abejonę dėl mokomųjų spektaklių. Pasirėmę žymaus rusų chirurgo Nikolajaus Pirogovo straipsniu „Būti ir atrodyti“³², komisijos nariai tvirtino, kad mokykliniai vaidinimai yra kenksmingi, nes nesubrendusį asmenį pratina viešai apsimitinėti ir taip ugdo dvilypę jaunolio prigimtį³³.

Individo išorės, elgesio, gyvenimo būdo, kilmės ir socialinės padėties atitikimas buvo ne tik psichologinė ar moralinė problema (koks jis buvo, pavyzdžiui, XVIII a.³⁴), bet ir teisinis klausimas. Žmogus, sąmoningai prisistatantis kitu – realiu ar išgalvotu – asmeniu, atsisakantis atskleisti savo tikrąjį vardą arba nutylintis valdžios institucijų požiūriu svarbius asmeninės biografijos aspektus, galėjo būti traukiamas baudžiamojon atsakomybėn³⁵.

31 Žr.: Vilniaus m. 4 apylinkės pristavo 1891 01 02 išduotas pažymėjimas, leidžiantis bajorui Julijonui Antanui Bilinskiui, jo žmonai Viktorijai ir sūnui Antanui sausio 5–6 d. vaikščioti apsirengus karnavaliniais kostiumais, bet be kaukių, in: *ibid.*, b. 709, l. 2.

32 Н[иколай] Пирогов, „Быть и казаться“, in: Idem, *Собрание литературных статей*, Одесса: издание редакторов „Одесского вестника“ А. Богдановского и А. Георгиевского, 1858, p. 62–73.

33 *Протоколы заседаний комиссии при управлении Виленского учебного округа по вопросу о мерах содействия физическому, нравственному и умственному развитию учащихся*, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1909, p. 62.

34 Šia tema žr.: Lina Balaišytė, „Kaukių baliai ir XVIII a. visuomenė“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2020, t. 96: *Kaukė ir veidas: atvaizdo istorijos aspektai*, sud. Tojana Račiūnaitė, p. 171–175.

35 Žr.: Н[иколай] Неклюдов, *Руководство к особенной части русского уголовного права*, t. 4: *Скрытие истины; сокрытие своей личности; лжесвисток и лжесвидетельство; ложный донос и ябеда; подлог и подделка*, С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1880, p. 5–10.

Asmens tapatumo nuostatą suformulavo dar pirmojo Rusijos imperijos Baudžiamojo kodekso rengėjai. Jo IX dalies II skyriaus 1862–1868 straipsniai apibrėžė bausmes tiems, kurie savavališkai savinasi jiems nepriklausantį luomą, rangą, titulą, apdovanojimo ženklą ar pavardę³⁶. Jei apgaulė įvykdyta vien trokštant garbės, tačiau neklastoiant dokumentų, kaltininkui grėsė pinigine bauda, o nusikaltus trečiąkart – laisvės atėmimas nuo trijų savaičių iki trijų mėnesių ir apgavystės paviešinimas Sankt Peterburgo, Maskvos bei vietinės gubernijos spaudoje. Tačiau nustačius kitas, nei tuštybė, nusikalstamas užmačias ir aptikus dokumentų padirbinėjimą, kaltinamasis netekdavo visų turimų teisių. Jo laukė ištrėmimas į Sibirą, o jeigu asmuo priklausė žemesniesiems, nuo fizinių bausmių neatleistiems, luomams – nuplakimas rykštėmis ir išsiuntimas 1–4 metams į areštantų pataisos kuopą.

Caro valdžia siekė, kad kiekvieno valdinio tapatybė būtų visiškai aiški. Individas privalėjo turėti nuolatinę gyvenamąją vietą ir būti įtrauktas į lokaliai luominės bendruomenės sąrašus. Dar XVIII a. suformuluota nuostata skelbė, kad niekas negali pasišalinti iš savo gyvenamosios vietos be teisiškai įforminto leidimo arba paso³⁷. Nuo 1808 m. būstų savininkams, išdrįsusiems apgyvendinti valdžios patvirtinto tapatybės įrodymo neturinčius asmenis arba tuoj pat nepranešusiems apie atvykstančius ir išvykstančius nuomininkus, grėsė milžiniškos baudos³⁸.

Romanovų imperijoje identifikacinių dokumentų išdavimo taisyklės buvo itin sudėtingos, diskriminacinės, diferencijuotos luomo, profesijos, tautybės, lyties bei regiono požiūriu (antai skirtingi kriterijai buvo taikomi vakarinių gubernijų, Lenkijos Karalystės, Suomijos Didžiosios Kunigaikštystės, Kaukazo, Vidurinės Azijos gyventojams). Įvairios socialinės padėties ir skirtingos etninės bei konfesinės priklausomybės žmonėms jos suteikė nevienodas galimybes judėti šalies viduje, o tuo labiau kirsti valstybės sieną.

36 Žr.: „О присвоении прав состояния или особых оного преимуществ, или же звания, или почетных достоинств, титулов и иных отличий“, in: *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*, С.-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845, p. 717–721.

37 Žr. Pasų nuostatų paragrafą Nr. 1: *Свод законов Российской империи*, t. 14: *Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражею, и о ссыльных*, С.-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857, p. 3.

38 А. Ю. Тарасов, „Особенности развития паспортной системы и паспортного режима в Российской империи в первой половине XIX века“, in: *Вестник Московского университета МВД России*, 2013, Nr. 9, p. 12.

Vis dėlto net ir griežtas pasų režimas neužtikrino sėkmingos gyventojų kontrolės, mat iki pat Pirmojo pasaulinio karo Rusijoje, kaip ir kitose šalyse, kelionei reikalinguose dokumentuose nebuvo jų savininkų nuotraukų. Tik tam tikros rūšies pasuose privalėta nurodyti pagrindinius asmens išorės bruožus, tačiau tokie trumpi apibūdinimai anaipol neperteikė konkretaus žmogaus portreto. Todėl specialūs leidimai, bilietai ir pasai dažnai buvo skolinami, perpardavinėjami, klastojami. Naudojimasis svetimais dokumentais ypač paplito tarp judrų gyvenimo būdą praktikavusių žydų prekybininkų. Pasų padirbinėjimo mastai ženkliai išaugo per 1905–1907 m. revoliuciją. Vidžemės, Kuršo ir Estijos gubernijose padaugėjus išilaužimų į valdžios įstaigas, kai būdavo pagrobiami šimtai ruošinių, į kurias tereikėjo įrašyti norimą pavardę, Vilniaus gubernatorius įsakė tikrinti visų iš šių teritorijų atvykstančių įtartinų asmenų tapatybę, Pabaltijo krašto žandarų valdyboms siunčiant jų fotografijas³⁹.

XIX a. antroje pusėje vis labiau aiškėjo, kad valdančiųjų puoselėjamas „perregimos“, t. y. hierarchizuotos, racionaliai funkcionuojančios ir įvietintos, visuomenės idealas gerokai prasilenkia su sparčiai kintančia tikrove. 1861 m. panaikinus baudžiavą, milijonai imperijos valdinių įgijo teisę keisti gyvenamąją ir darbo vietą. Industrializacijos ir urbanizacijos procesams ardant luomų ribas, individui ėmė vertis vis daugiau galimybių pasirinkti profesiją, gyvenimo būdą, nacionalinę priklausomybę ir tikybą, keisti savo socialinį statusą ir pažiūras. Romanovų valstybę sukrėtęs 1863–1864 m. sukilimas, kai Lenkijos Karalystėje ir Šiaurės vakarų krašte masiškai paplito nelegalus judėjimas, žmonių slėpimas, tapatybės klastojimas prisiimant svetimą pavardę ir išvaizdą, parodė, kokie yra nepakankami tradiciniai asmens priežiūros mechanizmai, paremti valdžios institucijų autoritetu, paternaline ideologija ir tiesioginiais tarpasmeniniais vietos bendruomenių narių ryšiais.

Sukilimas valdžią paskatino vakarinėse gubernijose įvesti karinę padėtį ir sugriežtinti policijos kontrolę. 1863 m. Michailo Muravjovo potvarkiu buvo visiškai suvaržytos visų vietinių gyventojų kelionės⁴⁰. Leista keliauti tik su generalgubernatoriaus, apskričių karinių viršininkų ar atitinkamų policijos pareigūnų patvirtintais ir ribotą laiką galiojančiais leidimais.

³⁹ Vilniaus gubernatoriaus Sergejaus Tatiščevo 1906 02 28 slaptas aplinkraštis Vilniaus poliemeisteriui ir apskričių ispravnikams, in: LVIA, f. 420, ap. 2, b. 111, l. 30.

⁴⁰ „Официальный отдел“, in: *Виленский полицейский листок*, 1864 01 17, Nr. 3, p. 1–3.

Kelionės dokumentuose, kuriuos išduodant nurodyta paisyti didžiausio apdairumo, turėjo būti smulkiai apibūdinta ne tik pagrindinio išvykstančiojo išvaizda, bet ir jo palydovų bei tarnų žymės.

1864 m. pradžioje M. Muravjovas išleido įsakymą steigti Vilniaus adresų biurą pagal iki tol abiejose imperijos sostinėse ir Rygoje egzistavusių analogiškų registru pavyzdį⁴¹. Tam tikslui turėjo būti surašyti visi nuolatiniai gyventojai nuo 10 metų amžiaus, taip pat registruojami į Vilnių atvykstantys, iš jo išvykstantys ar tarp miesto ribų persikraustantys asmenys. Namų savininkai arba valdytojai, per kuriuos buvo renkami duomenys, be vardo, pavardės ir adreso, privalėjo pateikti informaciją apie jiems priklausančiame būste apsistojusių žmonių amžių, luomą, konfesiją ir veiklos rūšį. Pavyzdžiui, reikalauta, kad tarnautojas nurodytų savo darbo įstaigą ir rangą, amatininkas – kur įrašytas į miestiečius ir koks jo amatas, dvasininkas – pareigas, titulą ir dvasinės tarnystės vietą. Svarbiausia naujojo biuro paskirtis buvo ne informacinė, o policinė – sekti Vilniaus gyventojų sudėtį ir lokalizaciją.

1882 m. Vokietijai, Austrijai-Vengrijai ir Italijai sudarius Trilypę sąjungą, kurią caro valdžia sutiko kaip rimtą iššūkį savo saugumui, vakarinėse Rusijos imperijos žemėse buvo suintensyvinama užsienio valdinių kontrolė. Be kitų teritorijų, ypatingo režimo zonomis su privaloma sustiprinta užsieniečių priežiūra buvo paskelbtos Kauno, Dinaburgo, Bresto, Babruisko, Kijevo tvirtovės, Rygos, Ventspilio, Liepojos, Vilniaus, Alytaus, Gardino, Balstogės, Lucko, Rivnės miestai, visi geležinkelio mazgai ir atskiros linijų atkarpos, Nemunas ir jo apylinkės nuo Ščaros intako iki Jurbarko, visa Bebro upė, Narevo upė nuo Narevo miesto iki žemupio ir dalis Vakarinio Bugo⁴².

1882 07 30 vidaus reikalų ministro aplinkraščiu įsakyta registruoti Vakarų teritorijose gyvenančius kitų šalių valdinius, išskyrus paprastus darbininkus, smulkiuosius žemės savininkus ir kolonistus (žemdirbyste užsiimančius vokiečių persikėlėjus)⁴³. Nuo to laiko plataus masto slaptas užsieniečių sekimas Šiaurės vakarų krašte tapo įprastas. Aukščiausios valdžios sluoksniams persiėmus panika dėl galimo kitų valstybių, pirmiausia Vokietijos, šnipinėjimo, informacija rinkta apie svetimšalių amatininkų, tarnautojų ir pedagogų turta, šeiminių padėtį, profesiją, verslą.

41 „Объявление“, in: *Виленский полицейский листок*, 1864 02 21, Nr. 8, p. 2–3.

42 Vakarų pasienio teritorijų, kuriose privaloma ypatinga užsienio valdinių priežiūra, sąrašas, in: LVIA, f. 420, ap. 2, b. 661, l. 1.

43 Apie minėtą vidaus reikalų ministro įsakymą žr.: Vilniaus gubernatoriaus Nikolajaus Grevenico 1888 12 12 slaptas aplinkraštis Vilniaus policmeisteriui, in: *ibid.*, l. 9.

Šioje visuotinio įtarumo bei sekimo aplinkoje ėmė rasti mėginimų plačiau panaudoti vizualinį asmens identifikavimo būdą. Regis, carinės politikos vykdytojų požiūrį ir A. Bertillono nuostatas siejo bendras įsitikinimas, kad visuotinės socialinės kaitos bei neramumų epochoje vienintelis pastovus ir objektyvus asmens tapatybės žymuo beliko fizinė individo išorė.

Šiaurės vakarų krašte pirmuoju naujosios metodikos taikiniu buvo pasirinkti katalikų dvasininkai. 1884 12 07 vidaus reikalų ministras Romos katalikų dvasinei kolegijai pateikė siūlymą reikalauti, kad stojantieji į seminarijas su keturių gimnazijos klasių baigimo liudijimu pristatytų mokymo įstaigoje prie dokumentų prisiūtą ir antspauduotą portretinę nuotrauką⁴⁴. Ši iniciatyva traktuota kaip priemonė prieš vidurinio mokslo pažymų klasėjimą – mat ne visi iš katalikiškų šeimų kilę ir dvasininko veiklą nusprendę rinktis jaunuoliai būdavo išėję privalomą prorusiškų valstybinių gimnazijų kursą. Tačiau veikiausiai taip siekta platesnio tikslo. 1863–1864 m. sukilimą aktyviai rėmusius Katalikų Bažnyčios atstovus caro valdžia priskyrė prie vakarinėse gubernijose veikiančių pavojingiausių ideologinių priešų. Vėlyvajame imperijos laikotarpyje daugelis katalikų dvasininkų buvo slapta sekami, tad fotografinės identifikacijos taikymas, nors ir netapęs norminiu⁴⁵, suteikė papildomų galimybių kontroliuoti šią konfesinę grupę.

Pamažu naujosios techninės medijos pritaikymo ribos plėtėsi. Reikia atkreipti dėmesį, kad Rusijos imperijoje vaizdiniam gyventojų tapatybės nustatymui iki pat 1915 m. nebuvo patvirtinta jokių standartinių formų. Naudotasi pačių asmenų pateikiamomis buitinėmis, dažniausiai *carte de visite* formato, nuotraukomis. Be to, diegiant fotografinio identifikavimo būdą daug kas priklausė nuo regiono specifikos ir vietinės administracijos sprendimo. Pavyzdžiui, XIX a. paskutiniame dešimtmetyje atskiru Varšuvos oberpolicemeisterio potvarkiu fotografijos jau klijuotos ant miesto prostitučių bilietų, nors tokios praktikos niekur nebuvo⁴⁶.

44 Žr.: Vilniaus vyskupo Karolio Hrynevickio 1884 12 11 raštas Vilniaus Romos katalikų vyskupijos seminarijos rektoriui Konstantinui Majeviskiui, in: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 342, b. 16195, l. 1–1v.

45 Vilma Žaltauskaitė, pirmoji atkreipusi dėmesį į būsimųjų seminaristų fotografinės identifikacijos projektą, pastebėjo, kad šis reikalavimas netapo privalomas. Anot istorikės, tokių fotografijų esama stojančiųjų į Vilniaus seminariją dokumentuose, tačiau analogiškose Žemaičių (Telšių) seminarijos bylose jų neaptinkama. Žr.: *Prelato Povilo Januševičiaus fotografijų kolekcija. Albumas nr. 7: Sic dictas photographias...*, parengė Vilma Žaltauskaitė, Vilnius: Mintis, 2010, p. 44.

46 М[итрофан] Шимановский, *Фотография в праве и правосудии*, Одесса: Типография „Одесского листка“, 1894, p. 22.

Šimtmečiui artėjant į pabaigą, stojančiųjų portretų ėmė reikalauti universitetai ir junkerių mokyklos. Tuo metu fotografinis atvaizdas tapo privalomas ant kai kurių geležinkelio linijų darbuotojų pažymėjimų, suteikiančių nemokamo keliavimo teisę⁴⁷. XX a. pradžioje policijos patvirtintą fotografiją reikėjo pristatyti visiems, ketinantiems įsidarbinti arba mokytis Rusijos pašto ir telegrafo valdybai pavaldžiose įstaigose. Prasidėjus 1905–1907 m. revoliucijai, tapatybę įrodančiomis asmeninėmis nuotraukomis jau disponavo operatyviniai policijos agentai. Pasitaikydavo, kad oficialiai aprobuoti savo portretą mėgindavo prekybininkai. Antai 1908 m. Vilniuje gyvenantis Jankelis Tiktinas tuo tikslu kreipėsi į miesto policmeisterį, aiškindamas, kad policija iš mėsos bei kitų maisto produktų tiekėjų pradėjusi reikalauti jų asmenį patvirtinančių dokumentų⁴⁸. Taigi faktai leidžia daryti išvadą, kad fotoidentifikacijos metodas plito nenuosekliai ir fragmentiškai. Jo plėtrą lėmė ne planinga, centralizuota valstybinė teisės politika, bet spontaniškai susiklostantys praktiniai poreikiai. Tiesa, būta ir itin toli siekiančių užmačių.

Dar XIX a. 10-ajame dešimtmetyje Vidaus reikalų ministerija iškėlė mintį apie galimybę pasinaudoti komercinių fotostudijų ištekliais. Svarstyta, kaip įpareigoti verslininkus, kad šie sudarinėtų savo klientų sąrašus bei neterminuotai saugotų jų atvaizdus, kuriais galėtų naudotis policijos pareigūnai⁴⁹. 1901 m. tą pačią idėją piršo ir Maskvos oberpolicmeisteris generolas majoras Dmitrijus Trepovas, teigęs, kad „fotografinis portretas policijos rankose yra pirmutinė besislapstančių asmenų paieškos priemonė“⁵⁰. Anot jo, reikia priversti ateljė savininkus kaupti archyvus, sąskaitų knygoje ant kvitų šaknelių užrašant nufotografuotų žmonių pavardes bei adresus ir priklijuojant jų portretus, kurie, iškilus reikalui, būtų pateikiami teisėsaugos atstovams. Tačiau siūlymas policijos poreikiams pajungti visų profesionalių imperijos fotografų veiklą nesulaukė valdžios pritarimo. Kaip ir kitose šalyse, panašiu metu ieškojusiose galimybių įvesti visuotinę vaizdinę valdinių kontrolę, Rusijoje D. Trepovo ir jo bendraminčių planas žlugo, nes atrodė praktiškai neįgyvendinamas.

47 Lietuvos teritorijoje šis normatyvas įsigaliojo vėliau, tik pirmajame naujojo amžiaus dešimtmetyje. Žr.: „Geležinkelių reikalai“, in: *Lietuvos žinios*, 1909 06 17 (30), Nr. 4, p. 2.

48 Miestiečio Jankelio Tiktino 1908 07 29 prašymas Vilniaus policmeisteriui patvirtinti portretinę fotografiją, in: LVIA, f. 420, ap. 2, b. 974, l. 305.

49 М[итрофан] Шимановский, *op. cit.*, p. 22.

50 Maskvos oberpolicmeisterio Dmitrijaus Trepovo 1901 12 10 rašto Maskvos generalgubernatoriui kopija, in: Rusijos valstybės istorijos archyvas (toliau – RVIA), f. 776, ap. 22, 1901 m., b. 46, l. 96.

Iš visų Romanovų imperijos gyventojų grupių, kurioms iki 1915 m. buvo pritaikytas fotografinės identifikacijos reikalavimas, ko gero, gausiausia buvo žydų. XX a. pradžioje fotografija buvo pasitelkta kaip įrankis kontroliuoti šios tautybės karo prievolininkus.

Rekrūtų prievolė judėjų tikybos asmenims buvo įvesta 1827 m. vietoj iki tol rinkto piniginių mokesčio – taip Nikolajus I ir jo finansų ministras Jegoras (Georgas Ludwigas) Kankrinas siekė sėslumo zonoje sumažinti judėjų skaičių ir sustabdyti jų ekonominės įtakos augimą⁵¹. Milijoninė žydų bendruomenė šią naują suvokė kaip Dievo bausmę prilygstančią milžinišką nelaimę. Patekti į carinę armiją jos nariui reišė metų metams atsidurti svetimoje, stačiatikių valstiečių dominuojamoje aplinkoje, kurioje neįmanoma laikytis savų kultūrinių tradicijų ir atlikti įprastas religines apeigas. Šios tikybos asmenims kopti karininko karjeros laiptais beveik nebuvo galimybių. Neretas armijon paimtas judėjas buvo prievarta krikštijamas. Todėl žydai visokeriopa stengėsi karo tarnybos išvengti: mėgindavo atsipirkti kyšiais, rekrutuojamus jaunuolius nelegaliai siuntė į užsienį, slapstė, žalojo fiziškai, tikėdamiesi, kad, tapę nevisaverčiai, jie bus komisuoti (ypač paplito kojų pirštų amputavimas ir ausų būgnelių pradūrinėjimas). Dažna žydų šeima savo sūnų pakeisdavo papirktu krikščionimi, kuris neilgai trukus dezertyrudavo ir pradingdavo iš valdžios akiračio. Tiesa, į sostą įžengus Aleksandrui II ir prasidėjus visuomenės gyvenimo liberalizacijai, žydų pozicija darėsi kompromisinė. Tačiau problema neišnyko. Jos nepavyko išspręsti ir po 1874 m., kai buvo įvesta visuotinė karo prievolė bei gerokai sutrumpintas tarnavimo laikas. Reformuotoje rusų armijoje tebegaliojant diskriminaciniams apribojimams, daugelio judėjų požiūris į ją liko neigiamas.

Įtarumo būta abipusio. Oficialių imperinių sluoksnių vaizduotėje vyravo nuo pareigų išsisukinėjančio klastingo žydo stereotipas. Nikolajaus II valdymo laikotarpiu religinę šios tautos sampratą keičiant rasine, žydų diskriminavimas tik stiprėjo⁵². Caro administracija į judėjų tikybos asmenis žvelgė kaip į nepatikimus, nelojalius valdinius, kuriems būtina taikyti ypatingas disciplinavimo priemones. Pagal galiojusius nuostatus kiekvienas žydas, sulaukęs 17 metų, privalėjo įsirašyti į šauktinių sąrašus

51 Йоханан Петровский-Штерн, *Евреи в Русской армии, 1827–1914*, Москва: Новое литературное обозрение, 2003, p. 31–34 (už šią ir kitą, 48-ąją, nuorodą autorė dėkoja istorikui Dariui Staliūniui).

52 Семен Гольдин, *Русская армия и евреи, 1914–1917*, Москва: Мосты культуры, 2018, p. 35–36.

5.

Anykščių (Kauno gub.) miestietis Morduchas Kremeris: 20 metų amžiaus, nevedęs, konditeris, gyvenantis Žemaitijos skersgatvyje 4 Vilniuje, Aiziko Cinoveco fotostudijos nuotrauka, 1906 m. pateikta Vilniaus m. policijai patvirtinti asmens tapatybę, 9,0 × 6,2; 10,8 × 6,5, LVIA

Mordukh Kremer, townsman of Anykščiai (Kovna province), photo by Aizik Tsinovets

ir gauti registracijos pažymą, nuo kurios priklausė teisė nuolat gyventi ir prekiauti tam tikroje vietovėje. 1880–1881 m. įvestas reikalavimas registracinėse šauktinių pažymose nurodyti svarbiausius asmens išorės požymius⁵³, o XX a. pradžioje tam tikslui pasitelkta fotografija kaip kontrolės požiūriu veiksminga vaizdinė medija.

Žydai buvo vienintelė etninė grupė, iš kurios karo prievolinkų reikalauta policijos patvirtintų fotografinių portretų (išimti sudarė į junkerių mokyklas stojantys visų tautybių karinės tarnybos savanoriai). Tokią praktiką lėmė ne tik valdžios pastangos kovoti su armijos vengiančiais ir dėl to savo tapatybę klastojančiais judėjais. Ją taikyti paskatino dar ir tai, kad daugybė žydų neturėjo jokių asmens dokumentų. Mat skirtingai nei kitų konfesijų narių, už kurių metrikus buvo atsakingos dvasinės institucijos, žydų gimimo, santuokos bei mirties įrašus pildė civiliai rusų pareigūnai ir tai darė itin aplaidžiai. Be to, daugelis žydų dėl verslo nulemtos migracijos

⁵³ Йоханан Петровский-Штерн, *op. cit.*, p. 188–189.

6.
Rudaminos (Vilniaus gub.) miestietis
Mozė Goldbergas: talmudistas, gyvenantis
Mėšinių g. 6 Vilniuje, Elijo Binkovičiaus
fotostudijos nuotrauka, 1909 m. pateikta
Vilniaus m. policijai patvirtinti asmens
tapatybę, 9,4 × 6,6; 11 × 7,0, LVIA

Moses Goldberg, townsman of Rudamina
(Vilna province), photo by Elias Binkovich

gyveno toli nuo vietų, kuriose buvo įrašyti į miestiečius, ir reikiamų liudijimų išsiryšinti negalėjo. Todėl šios tautybės šauktinių identifikacijos procedūra buvo ilga ir sudėtinga.

Pirmiausia asmuo privalėjo pateikti prašymą su dviem portretinėmis nuotraukomis. Vėliau pagal esamą tvarką pristavas vykdavo į pareiškėjo nurodytą gyvenamąją vietą ir remdamasis jo atvaizdais surinkdavo duomenis. Kaimynystėje gyvenantieji turėdavo paliudyti pažįstą nuotraukoje užfiksuotą žmogų ir duoti parodymus apie jo šeimą, išsilavinimą, profesiją bei pragyvenimo šaltinį. Surinkus ne mažiau kaip 3–4 liudytojų parašus ir pareigūniui patvirtinus nuotraukas, tapatybės nustatymas būdavo baigtas. Tada vieną atvaizdo egzempliorių prisiūdavo prie policijos dokumentų ir antspauduodavo, o kitą – gražindavo savininkui [5, 6 il.].

Taigi karo tarnyba tapo ne tik žydų bendruomenės rusinimo priemone, bet ir jos savotiškos liustracijos instrumentu (reikia turėti omeny,

kad kaip tik tuomet ši etninė grupė atsidūrė ypatingo valdžios dėmesio zonoje dėl joje plintančių sionizmo ir Bundo judėjimų, tad karo šauktinių nuotraukomis prirėkusi naudojosi ir politinės policijos pareigūnai). Tokio- mis aplinkybėmis fotografijai teko paradoksalus vaidmuo. Viena vertus, ji patarnavo represiniams valdžios tikslams. Iš kitos pusės, valstybinė prievartos sistema esmingai prisidėjo naująją techninę mediją diegiant į Šiaurės vakarų krašto gyventojų buitį: net ir vargingiausi miesto judėjai buvo priversti praverti fotografo studijos duris, kad galbūt vienintelį kartą savo gyvenime įsiamžintų.

Varžyti negalima išlaisvinti

XIX a. Romanovų imperijoje, kaip ir kitose šalyse, fotografijos diskursas plėtojosi kovojant kraštutinėms, viena kitai prieštaraujančioms nuomonėms. Kritiškai nusiteikusių flango atstovai aukštino tradicinius manualinius vaizdų gamybos būdus ir smerkė, jų įsitikinimu, fotoaparato gaušinamas lėkštas, mechanines tikrovės kartotes. Apie minėto požiūrio įtakinumą byloja aplinkybė, kad Rusijos fotografams ilgai nebuvo pripažįstamos autorių teisės⁵⁴. Tačiau nestigo ir naujosios techninės medijos apologetų. Pasak šių, aparato objektyvas akies skvarbą daug kartų sustiprina ir leidžia išvysti tai, ko paprastai neįmanoma pastebėti. Fotografija tapatinta su pažintines žmogaus galimybes neregėtai išplečiančia dirbtine regos ir atminties forma. Būtent pastarajai grupei priklausė tie, kurie ragino techninius atvaizdus taikyti tiriant nusikaltimus.

Teisėsaugos specialistai pabrėžė išskirtinį fotografinių vaizdų informatyvumą, tampantį neįkainojamu atliekant kriminalinę paiešką arba teisminę ekspertizę (kol policijos ir teismų įstaigose nebuvo etatinių fotografų, jų darbą neretai atlikdavo mėgėjiškai fotografavę tyrėjai⁵⁵). Antra vertus, ypatingame fotografijos gebėjime atgaminti regimosios tikrovės pavidalus išvelgtas rimtas pavojus teisei. Kitaip tariant, ši vaizdų rūšis dėl panoptinės galios ir tiražavimo galimybių laikyta potencialiai žalinga. Valdančiųjų manymu, netinkamai naudojama moderni vaizdų produkavimo technika gali pakenkti individo moralei bei valstybės gerovei ar net tapti nusikaltimo įrankiu, todėl turi būti griežtai reglamentuojama.

⁵⁴ Šiuo klausimu plačiau žr.: Jolita Mulevičiūtė, „Kam priklauso menas? Pastabos apie autorių teisių reglamentavimo Lietuvoje pradžią“, in: *Menotyra*, 2018, t. 25, Nr. 4, p. 299–317.

⁵⁵ М[итрофан] Шимановский, *op. cit.*, p. 29.

Fotografijos kontrolę visoje Rusijos imperijos teritorijoje įteisino 1862 11 14 vidaus reikalų ministro aplinkraštis, kuriuo ši medija buvo pajungta Laikinosioms cenzūros ir spaudos taisyklėms. Tai reišė, kad nuo to laiko kiekvienas asmuo, sumanęs steigti fotostudiją, privalės gauti gubernatoriaus leidimą, o vėliau savo produkciją registruoti, žymėti firmos ženklą ir visų gaminių pavyzdžius vienus metus saugoti, kad prirėikus juos būtų galima patikrinti⁵⁶.

Minėtas potvarkis pasižymėjo dviem svarbiais aspektais. Pirma, jis išgaliojo tuomet, kai fotografuoti asmeniniam malonumui finansiškai buvo per brangu, o techniškai – perdėm sudėtinga, todėl šią sritį reglamentuojantys nuostatai liė išimtinai profesionalius fotografus, kuriems vaizdų gamyba buvo verslas. Antra, nei aplinkraštis, nei Laikinosios cenzūros ir spaudos taisyklės neapibrėžė fotografijos kaip savito teisės objekto. Minėti dokumentai į fotografijos lauką perkėlė reikalavimus, iki tol taikytus spaudos įmonėms. Tačiau, XIX a. pabaigoje sparčiai tobulėjant ir pingant techninėms priemonėms, kartu nesuvaldomai augant mėgėjų skaičiui, juridinė fotografijos padėtis darėsi vis labiau problemiška. Stichiška, disciplinai nepasiduodanti, į kasdienybę įsiterpanti mėgėjų kūryba imperinei teisėsauagai tapo iššūkiu, paskatinusiu peržiūrėti teisės normas.

Neapsikentęs sutrikusių vietos administratorių užklausų ir nepatenkintų verslininkų skundų, Valdantysis Senatas 1901 09 12 caro pasirašytu įsaku atšaukė prieš 39 metus patvirtintą potvarkį ir fotografiją pašalino iš reglamentuojamų veiklų sąrašo⁵⁷. Aukščiausia valstybės įstatymų leidimo institucija problemą mėgino išspręsti formaliai: savo sprendimą ji parėmė argumentu, kad Spaudos ir cenzūros nuostatai skiriami tik mechaninio spausdinimo atmainoms ir visiškai nemini fotografijos, t. y. srities, kurioje vaizdai išgaunami kitais nei spaudimas būdais, todėl spaustuvėms, litografijoms, cinkografijoms bei panašioms įmonėms galiojantis reikalavimas

⁵⁶ Apie teisinę fotografijos reglamentaciją Rusijos imperijoje plačiau žr.: Dainius Junevičius, „Przepisy regulujące działalność zakładów fotograficznych w Rosji w XIX wieku i przykłady ich stosowania“, in: Małgorzata Plater-Zyberk, *Spójrzenia na Wilno: fotografia wileńska 1839–1939*, Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 1999, p. 23–28; Jolita Mulevičiūtė, *Besotis žvilgsnis: Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 126–130; „Vaitkuškis“: grafas Stanislovas Kazimieras Kosakovskis (1837–1905) ir XIX amžiaus mėgėjų fotografija, sudarytoja ir teksto autorė Jolita Mulevičiūtė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas; Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2015, p. 15–17.

⁵⁷ Rusijos imperatoriaus Nikolajaus II 1901 09 12 įsako kopija, in: RVIA, f. 776, ap. 22, 1901 m., b. 46, l. 7.

išsirūpinti gubernatoriaus leidimą fotostudijoms netaikytinas. Minėtu potvarkiu Senatas visiems imperijos valdiniams suteikė teisę fotografija užsiimti laisvai, išskyrus atskirais teisiniais potvarkiais reguliuojamą strateginės paskirties ir ribotos prieigos objektų fiksavimą. Pagarsintas vidaus reikalų viceministro Piotro Durnovo 1901 09 20 aplinkraščiu, šis nutarimas šalyje sukėlė sąmyšį. Tarp centrinės ir vietos valdžios užsimezgė netiesioginė diskusija, virtusi plataus masto gubernijų valdytojų apklausa.

Apklausoje pareikštos gubernatorių nuomonės atskleidė itin kontrastišką fotografijos vertinimų skalę⁵⁸. Palankiau fotografų veiklos liberalizavimą sutiko Sibiro bei Tolimųjų Rytų, taip pat centrinių Rusijos gubernijų valdžios atstovai. Pirmieji įstatyminių aktų pakeitimui perdėm nesipriešino dėl to, kad daugelyje neeuropinių Romanovų imperijos teritorijų fotografija buvo dar menkai paplitusi ir visuomenės gyvenime nebuvo labai reikšminga. O rusų etnoso dominuojamų ir politiniu atžvilgiu santykinai stabilių vidinių Rusijos regionų administracijai ši medija kėlė daugiausia moralinio ir ekonominio pobūdžio klausimus. Antai suvaržymų panaikinimui pritarė Tambovo, Vladimiro, Pskovo, Astrachanės, Ufos, Permės, Tobolsko gubernatoriai. Smolensko ir Stavropolio pareigūnai siūlė fotografiją kontroliuoti vien dorovės, o Kalugos – vien ūkiniu požiūriu⁵⁹. Samaros ir Chersono gubernijų vadovybė manė, kad užtektų, jei leidimo būtų reikalaujama perkant fototechniką⁶⁰. Dažnas pertvarkos šalininkas pabrėžė, kad šviesoraštis yra taip paplitęs, kad nei profesionaliai, nei mėgėjiškai fotografuojančių nebeįmanoma kontroliuoti, todėl prevencinę šios srities priežiūrą prasminga pakeisti baudžiamosios teisės principais.

Liberalią reformą rėmė ir kai kurie aukšti imperijos sostinės bei vakarinių pakraščių valdininkai. Pavyzdžiui, Sankt Peterburgo viršininkas, Kuršo, Vidžemės, Vitebsko ir Gardino gubernatoriai buvo įsitikinę, kad išankstinė fotografų kontrolė nereikalinga. Vis dėlto, nepaisant paskirų demokratiškų pareiškimų, šiame regione vyravo anaipol ne liberalios nuotaikos.

⁵⁸ Rusijos imperijos gubernijų valdytojų komentarus dėl teisinių fotografijos reglamentavimo pakeitimų žr.: Byla dėl fotografijos įmonių ir fotografų mėgėjų valstybinės priežiūros, 1901–1902, in: *ibid.*, b. 46.

⁵⁹ Smolensko vicegubernatoriaus 1901 10 04 raštas Vidaus reikalų ministerijos Bendrųjų reikalų departamentui (toliau – VRM BRD), in: *ibid.*, l. 20; Stavropolio gubernatoriaus 1901 10 12 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 38; Kalugos gubernatoriaus 1901 10 23 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 49.

⁶⁰ Samaros gubernatoriaus 1901 10 04 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 21–22; Chersono gubernatoriaus 1902 02 18 raštas VRM BRD, in: *ibid.*, l. 108.

Dauguma Lenkijos Karalystės, šiaurės vakarinių ir pietvakarinių gubernijų valdytojų, be galimų išpuolių prieš dorą ir privataus asmens gyvenimo teisę, pabrėžė fotografijos keliamą politinę grėsmę, todėl jos suvaržymų panaikinimą vertino neigiamai. Mogiliavo gubernatorius, nors iš esmės sutiko su Senato priimtu sprendimu, tuo pat metu siūlė atidžiai kontroliuoti moralinį ir politinį fotografijos priemonėmis skleidžiamų vaizdų turinį, o iš kiekvieno, planuojančio praktikuoti naująją mediją, reikalauti, kad šis apie savo ketinimus iš anksto praneštų policijai⁶¹.

Vienareikšmiškai už senąsias taisykles pasisakė Vilniaus, Suvalkų, Radomo, Liublino gubernatoriai. Tos pačios pozicijos laikėsi Kelcų, Voluinės ir Lomžos gubernijų atstovai kaip papildomą argumentą nurodė, kad jų valdomi administraciniai vienetai yra itin pavojingoje pasienio su Austrija-Vengrija ir Vokietija zonoje⁶². Išskirtine strategine teritorijų padėtimi taip pat rėmėsi Minsko ir Kauno valdininkai, įrodinėję, kad ten, kur esama tiek daug valstybės saugumui reikšmingų gynybinių objektų, laisvas žmonių su fotoaparatais judėjimas būtų itin nepageidautinas⁶³.

Mėginimas atsisakyti prevencinių priemonių ir suvienodinti verslininkų ir mėgėjų veiklos sąlygas sujaukė fotografijos priežiūros sistemą. Nuo tada Romanovų imperijoje šioje srityje įsiviešpatavo chaosas. Po atmintino Valdanciojo Senato įsako Vidaus reikalų ministerija ir jai pavaldi Vyriausioji spaudos reikalų valdyba dar ilgai gaudavo apribojimų atšaukimu negalinčių patikėti gubernatorių prašymų išaiškinti galiojančią tvarką, o leidimų įkurti komercinę ateljė praktika, nepaisant teisinio jos panaikinimo, tebegyvavo daugelyje vietovių.

Taigi minėtas liberalizuojantis gestas išryškino viešąjį Rusijos gyvenimą trikdžiusį atotrūkį tarp įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios. Kita vertus, jis atskleidė, kaip glaudžiai šios techninės medijos samprata siejosi su politinėmis realijomis. Etniniu ir religiniu požiūriu mišriame ir politinių neramumų krečiamame vakariniame valstybės pasienyje caro vietininkai fotografijoje įžvelgė kur kas didesnes grėsmes ir reikalavo gerokai griežtesnės jos kontrolės nei pareigūnai daugelyje vidinių Rusijos gubernijų.

61 Mogiliavo gubernatoriaus 1901 10 17 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 45.

62 Kelcų gubernatoriaus 1901 10 06 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 25; Voluinės gubernatoriaus 1902 01 30 raštas VRM BRD, in: *ibid.*, l. 103–104; Lomžos gubernatoriaus 1902 02 25 raštas VRM BRD, in: *ibid.*, l. 110–111.

63 Minsko gubernatoriaus 1901 10 30 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 62–63; Kauno gubernatoriaus 1901 10 31 raštas vidaus reikalų ministrui, in: *ibid.*, l. 65–66.

* * *

XIX a. antra pusė – Rusijos imperijos visuomenės virsmo laikotarpis. Besikeičiantys ekonominiai ir teisiniai socialinio bendrabūvio pagrindai bei didėjanti gyventojų migracija užaštrino asmens tapatybės klausimą. Kintančių socialinių ryšių tikrovėje žmogaus tapatumas liovėsi buvęs aki-vaizdi konstanta. Luominiams santykiams eizėjant ir individams visokeriopai judrėjant, senieji imperijos valdinių disciplinavimo mechanizmai darėsi mažai paveikūs. Vietoj jų pradėjo išsigalėti giliai į visuomenės struktūrą įsiskverbiantys policiniai metodai, o drauge su šia, anot M. Foucault, nematoma, tačiau viską į viešumą iškeliančia nuolatine priežiūra⁶⁴ įsitvirtino ir nauja asmens identifikacijos technika – fotografija, tiksliai fiksuojanti žmogaus išorės duomenis.

Derėtų atkreipti dėmesį, kad fiziniai duomenys tapo ypač svarbiu asmens tapatybės įrodymu. Tektoninių socialinių lūžių epochoje ne kilmę, įsitikinimus ar profesiją, o fizinę sandarą imta tapatinti su objektyviausiu ir lengviausiai atpažįstamu individo savasties požymiu. Kartu būtent fiziniuose žmogaus bruožuose įžvelgti svertai, kuriuos pasitelkus galima efektyviai stebėti ir valdyti visuomenę. Išskirtinę identifikacinę funkciją kūnas įgijo valstybės teisėsaugoje. Čia išrastos ir pritaikytos modernios prievartos formos – individą pradėta matuoti, aprašinėti, fotografuoti, o šios rūšies informaciją kaupiti policijos archyvuose.

Istorinės Lietuvos teritorijoje fotografija represiniams valstybės tikslams pirmą kartą pasitelkta malšinant 1863–1864 m. Lenkijos ir Lietuvos sukilimą. Taigi šiame regione ji pirmiausia pritaikyta politinei visuomenės kontrolei. Beje, panaši sąsaja tarp politinių sukrėtimų ir pastangų techninius vaizdus panaudoti teisėsaugos poreikiams matyti ir kitose Europos šalyse. Pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje analogišką poveikį teisėsauginės fotografijos tapsmui turėjo išsivaduojamasis airių judėjimas, o Prancūzijoje – Paryžiaus komunos įvykiai⁶⁵. Čia kova su valstybinės santvarkos oponentais paskatino modernizuoti ne tik politinių, bet ir kriminalinių nusikaltėlių paiešką, tam tikslui pritaikant vaizdines priemones.

64 Michel Foucault, *Disciplinuoti ir bausti*, p. 252.

65 Jens Jäger, *op. cit.*, p. 9. Dar žr.: Sarah Jane Edge, „Photographic history and the visual appearance of an Irish nationalist discourse 1840–1870“, in: *Victorian Literature and Culture*, 2004, t. 32, Nr. 1, p. 17–39.

Kriminalistikos metodų vizualizacijos procesas, kuris Vakarų Europoje įgijo pagreitį dar 8-ajame dešimtmetyje, istorinėse Lietuvos žemėse išibėgėjo tik XIX–XX a. sandūroje. Reikia pabrėžti, kad vadinamajame Šiaurės vakarų krašte modernūs vaizdiniai įstatymų pažeidėjų identifikavimo būdai pasižymėjo grynai empiriniu, utilitarium pobūdžiu.

Nei vakarinėse gubernijose, nei visoje Rusijos imperijoje neišpopuliarėjo mokslo teorijos, įkvėptos garsiojo Cesare's Lombroso veikalo *Žmogus nusikaltėlis (Luomo delinquente, 1876)*. Italų kriminalinės antropologijos pradininko mintis, kad polinkis nusikalsti esąs prigimtinė atavistinė žmogaus savybė, kuri pasireiškia ne tik individo psichikoje, bet ir kūno sandaroje (pasak Lombroso ir jo sekėjų, recidyvistas atpažįstamas iš išvaizdos), liaudies švietimo ir ugdymo idėjas puoselėjusiems Rusijos intelektualams neatrodė patraukli⁶⁶. Kita vertus, dėl itin didelės etninės ir kultūrinės imperijos gyventojų įvairovės užduotis fizinės antropologijos metodais apibrėžti biosocialinę normą ir jai priešingą degeneracinį, atavistinį nuokrypį pasirodė esanti perdėm sudėtinga⁶⁷. Todėl tiek rusų akademinio teisės diskurso atstovai, tiek policijos pareigūnai vengė tiesmukiškai kriminalizuoti anatominius asmens bruožus.

Tuo pat metu, kai minėti poslinkiai išryškėjo Rusijos imperijos kriminalistikoje, fotografinę identifikaciją pradėta diegti ir administracinėse šios šalies praktikose. Vaizdinis asmens tapatybės nustatymas pirmiausia pritaikytas viešojo gyvenimo srityse, susijusiose su transportu, ryšiais, karo tarnyba ir aukštuoju mokslu. Fotografija tapo savotišku indikatoriumi, rodančiu svarbiausias strateginių valstybės interesų sritis, nuo kurių priklausė imperijos galia ir saugumas.

Turint omeny aptartą kontekstą, galima teigti, kad lietuviškose gubernijose vizualinės valdinių patikros principai buvo ir tipiški, ir drauge išskirtiniai. Jų savitumui lemiamą įtaką turėjo geopolitinė ir etnokonfesinė krašto padėtis. Aplinkybė, kad Šiaurės vakarų gubernijos ribojosi su maištinga Lenkijos Karalyste ir ekonominius bei militarinius raumenis besiauginančia Vokietijos imperija, taip pat tai, kad jos buvo apgyvendintos „kita-taučiais“ bei „kitatikiais“, nulėmė tiek ypač griežtą vietos valdžios požiūrį į teisinį medijos funkcijų reglamentavimą, tiek padidintą valdančiųjų dėmesį

⁶⁶ Daniel Beer, „Blueprints for change: The human sciences and the creative transformations of deviants in Russia, 1890–1930“, in: *Osiris*, 2007, t. 22, Nr. 1, p. 31.

⁶⁷ Marina Mogilner, *op. cit.*, p. 332–333.

Katalikų Bažnyčios atstovų ir žydų tapatybei. Taigi šiame regione vaizdinė kontrolė apėmė daugiau gyventojų grupių nei sėslumo zonai nepriklausančioje vidinėje imperijos dalyje, kur stačiatikybė buvo vyraujanti religija.

Kaip minėta, imperinės politikos vykdytojų pastangos kontroliuoti vakarinių žemių valdinius turėjo ir kitą – paradoksalią – poveikio pusę: dėl administracinių reikalavimų pateikti asmens tapatybę liudijančią nuotrauką fotografijos gaminiai sklido ne tik tarp čionykščio elito ir pasiturinčių gyventojų – jie skverbėsi ir į žemesnius visuomenės sluoksnius. Savo portretus buvo priversti įsigyti lietuvių valstiečių sūnūs ir miestiečių luomui priklausantys neturtingi žydai: siuvėjai, kepurininkai, kojinių mezgėjai, kepėjai, sąskaitininkai, smulkūs prekybininkai, padieniai darbininkai, netgi bedarbiai.

Taigi socialiniu požiūriu Šiaurės vakarų teritorijoje moderni techninė medija plito plačiau nei daugelyje centrinių ir rytinių Rusijos imperijos gubernijų. Tačiau čia susiduriame su dar vienu paradoksu. Užuot, kaip įprasta, simbolizavę individo vertę, privačią ir visuomeninę jo gerovę, identifikacijos sumetimais įsigyti tradiciniai studijiniai portretiniai atvaizdai liudijo instrumentišką asmens pajungimą disciplinuojančio valstybės aparato jėgai.

Gauta — 2020 10 30

Publikuoti šaltiniai

- „Geležinkeliečių reikalai“, in: *Lietuvos žinios*, 1909 06 17 (30), Nr. 4, p. 2.
- Громов А. А., *О судебной фотографии по лекциям профессора Лозанского университета Р. Рейса*, С.-Петербург: Типография М. Меркушева, 1912.
- Левенстим А[вгуст], „Доктор Ганс Гросс и его проект улучшения следственной части“, in: *Журнал Юридического общества при Императорском С.-Петербургском Университете*, 1896, кн. 3, р. 47–66.
- Некдюдов Н[иколай], *Руководство к особенной части русского уголовного права*, т. 4: *Соккрытие истины; сокрытие своей личности; лжесвидетельство; ложный донос и ябеда; подлог и подделка*, С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1880.
- „Объявление“, in: *Виленский полицейский листок*, 1864 02 21, Nr. 8, р. 2–3.
- „Официальный отдел“, in: *Виленский полицейский листок*, 1864 01 17, Nr. 3, р. 1–3.
- Пирогов Н[иколай], „Быть и казаться“, in: *Idem, Собрание литературных статей*, Одесса: издание редакторов „Одесского вестника“ А. Богдановского и А. Георгиевского, 1858, р. 62–73.
- Протоколы заседаний комиссии при управлении Виленского учебного округа по вопросу о мерах содействия физическому, нравственному и умственному развитию учащихся*, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1909.
- Свод законов Российской империи*, т. 14: *Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражею, и о ссыльных*, С.-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857.
- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*, С.-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845.

Шимановский М[итрофан], *Фотография в праве и правосудии*, Одесса: Типография „Одесского листка“, 1894.

Literatūra

- Balaišytė Lina, „Kaukių baliai ir XVIII a. visuomenė“, in: *Acta Academiae Artium Vilmensis*, Vilnius, 2020, t. 96: *Kaukė ir veidas: atvaizdo istorijos aspektai*, sud. Tojana Račiūnaitė, p. 163–186.
- Beer Daniel, „Blueprints for change: The human sciences and the creative transformations of deviants in Russia, 1890–1930“, in: *Osiris*, 2007, t. 22, Nr. 1, p. 26–47.
- Bertillon Alphonse, „Selections from *Theoretical Study of Signalment*“, in: *Picture Industry: A Provisional History of the Technical Image, 1844–2018*, ed. by Walead Beshty, SAS LUMA Arles, 2018, p. 179–186.
- Edge Sarah Jane, „Photographic history and the visual appearance of an Irish nationalist discourse 1840–1870“, in: *Victorian Literature and Culture*, 2004, t. 32, Nr. 1, p. 17–39.
- Finn Jonathan M., *Capturing the Criminal Image: From Mug Shot to Surveillance Society*, Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 2009.
- Foucault Michel, *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Paris: Éditions Gallimard, 1975; vertimas į liet. k.: Foucault Michel, *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas, iš prancūzų k. vertė Marius Daškus*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- Gentes Andrew A., „Vagabondage and Siberia: Disciplinary Modernism in Tsarist Russia“, in: *Cast Out: Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective*, ed. by A. L. Beier and Paul Ocock, Ohio University Press, 2008, p. 184–208.
- Hamilton Peter, Hargreaves Roger, *The Beautiful and the Damned: The Creation of Identity in Nineteenth Century Photography*, London: Lund Humphries in association with The National Portrait Gallery, 2001.

- Jäger Jens, „Photography: a means of surveillance? Judicial photography, 1850 to 1900“, in: *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, 2001, t. 5, Nr. 1, p. 1–25.
- Junevičius Dainius, „Przepisy regulujące działalność zakładów fotograficznych w Rosji w XIX wieku i przykłady ich stosowania“, in: Małgorzata Plater-Zyberk, *Spójrzienia na Wilno: fotografia wileńska 1839–1939*, Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 1999, p. 23–28.
- Koziński Jerzy, *Fotografia krakowska w latach 1840–1914: zarys historii*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978.
- Lalvani Suren, *Photography, Vision, and the Production of Modern Bodies*, Albany: State University of New York Press, 1996.
- Matulytė Margarita, *Vilniaus fotografija 1858–1915*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001.
- Matulytė Margarita, Narušytė Agnė, *Camera obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016.
- Mogilner Marina, *Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.
- Mulevičiūtė Jolita, *Besotis žvilgsnis: Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Mulevičiūtė Jolita, „Kam priklausio menas? Pastabos apie autorių teisių reglamentavimo Lietuvoje pradžią“, in: *Menotyra*, 2018, t. 25, Nr. 4, p. 299–317.
- Praspaliauskienė Rima, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius: Žara, 2000.
- Prelato Povilo Januševičiaus fotografijų kolekcija. Albumas nr. 7: Sic dictas photographias...*, parengė Vilma Žaltauskaitė, Vilnius: Mintis, 2010.
- Sekula Allan, „The Body and the Archive“, in: *October*, 1986, t. 39, p. 3–64.
- Šėnavičienė Ieva, „Lietuvos katalikų dvasininkija patriotiniame sąjūdyje (1861–1862)“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2008, t. 31, p. 248–254.
- Tagg John, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*, New York: Palgrave Macmillan, 1988 (transferred to digital print 2007).
- „Vaitkuškis“: *grafas Stanislovas Kazimieras Kosakovskis (1837–1905) ir XIX amžiaus mėgėjų fotografija*, sudarytoja ir teksto autorė Jolita Mulevičiūtė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2015.
- Гольдин Семен, *Русская армия и евреи, 1914–1917*, Москва: Мосты культуры, 2018.
- Петровский-Штерн Йоханан, *Евреи в Русской армии, 1827–1914*, Москва: Новое литературное обозрение, 2003.
- Тарасов А. Ю., „Особенности развития паспортной системы и паспортного режима в Российской империи в первой половине XIX века“, in: *Вестник Московского университета МВД России*, 2013, Nr. 9, p. 11–15.

Summary

To Surveil and to Prevent. Photography in the Judicial System of the Russian Empire: The Lithuanian Contexts

Jolita Mulevičiūtė

Keywords: photography, judicial system, personal identity, identification, Northwest Region, politics of the Russian Empire.

The article discusses the emergence of judicial photography in the historical lands of Lithuania under Russian administration. The research covers the period from the 1860s to World War I. It was a time of social shifts in the Russian Empire, when the changing economic and legal basis of communal existence and the increasing migration of people brought the issue of personal identity to the fore. The weakening mechanisms of disciplining an individual, characteristic of class-based public order, began to give way to police methods that could penetrate deeply into the social structure, and, along with these methods, to a new technique of personal identification – photography.

In the so-called Northwest Region, the state first used the new visual medium for repressive purposes in suppressing the Polish-Lithuanian uprising of 1863-1864. However, it was not until the turn of the 19th and 20th century that it became a customary instrument of police work. At that time, photographic identification began to be introduced not only in criminology, but also in administrative practices. The visual means of personal identification was above all applied in the fields of public life related to transport, communications, military service and higher education. Photography became an indicator signalling the basic spheres of the state's strategic interests, on which the power and security of the Romanov empire relied.

In the Lithuanian provinces, the principles of visual control over the subjects had not only typical, but also unique features. The circumstance that this territory bordered on the rebellious Kingdom of Poland and the German

Empire, which was gaining economic and military power, as well as the fact that it was inhabited by people of different nationalities and faiths, determined the particularly strict approach of the local authorities to the legal regulation of the functions of photography, and specific attention to controlling the representatives of the Catholic Church and persons of Jewish origin. Thus, in this region, visual surveillance included larger groups of inhabitants than in the inner territories of the Russian Empire outside the Pale of Settlement, where Russian Orthodoxy was the dominant religion.